

מוזאונים בקיבוצים

משנות ה־30 עד שנות ה־60

* * *

גליה בר אור

"בית לוחמי הגטאות ע"ש יצחק קצנלסון". המוזאון הפך מוקד לחינוך, מחקר, עצרות זיכרון המוניות והיה מוסד מרכזי בנושא השואה והמרד עד להתבססותו של מוזאון "יד ושם" בירושלים בשנות ה־60 שהוקם ע"י המדינה בעקבות חוק כנסת.

ניתן לאבחן קטגוריה נוספת של מוזאונים שנוסדו בקיבוצים, מוזאונים להתיישבות, אלא שתקופת ייסודם מאוחרת הרבה יותר. עד לשלהי שנות ה־60 לא רווחה הנטייה לגניאולוגיות ולביסוס מיתוס הראשונים ופריחתם הנרחבת של המוזאונים להתיישבות התרחה, בעיקרו של דבר, בזמן שלאחר מלחמת ששת הימים (1967). לאחר תקופה זו ניתן לאתר תהליך מיסוד ממלכתי נוסף של תרבות לאומית שהתבטא בהקמת מונומנטים ובהפקת חגיגות יובל. סגנון החיים של המתיישבים ו"שימור המורשת" הפך לחלקת מהבניית התרבות הלאומית.

כיצד ניתן להסביר את הקמתם של המוזאונים בקיבוצים? בעבר התמקד הדיון בשאלה זו בפעולת היחיד, "המשוגע לדבר". כך למשל, הקמת המוזאון לאמנות בקיבוץ עין חרוד במחצית השנייה של שנות ה־30 הוסברה בכוח דמותו הכריזמטית של האמן המקומי, חיים אתר, יוזם המוזאון ומייסדו.

'את הקמתם ואופיים של המוזאונים בארץ יזמו וקבעו "המשוגעים לדבר" [דגש במקור] - פסקה יהודית קול־ענבר במחקרה החלוצי שהוקדש לנושא "תולדות המוזאונים בארץ עד קום המדינה כביטוי לחזון הציוני" (1992). מתוקף תפקידה כממונה על תחום המוזאונים במשרד החינוך והתרבות (1972-1994) התוודעה קול־ענבר ל"משוגעים לדבר" מהדור הראשון והשני של מייסדי מוזאונים בישראל ומסקנות מחקרה עולות בקנה אחד עם רוח האתוס הציוני המכונן של מוזאונים אלה. הדינמיקה של הקמת המוזאונים הוצגה במחקר כמקבילה לאופי מימושה של הציונות בכללותה, מרעיון למעשה ה"נישא על כתפי החלוצים שבנו את הארץ יש מאין, עם הרבה מעוף, מסירות, אידיאליים והקרבת הפרט למען הכלל." (שם).

מיתוס ציוני רוח מהדהד בסיפור תולדות המוזאונים כיוזמה של יחידים, המעלה על נס את מפעלו של החלוץ הבודד. אין בכך רק משום המצאה מקומית אלא גם שיקוף של מגמה כללית, אוניברסלית. התפיסה המודרניסטית פיתחה וביססה את מושג האינדיווידואל שהשתלב היטב ברעיונות המובילים של מוסד המוזאון. למשל, דמות היזם האוטנטי נחשבה עד לאחרונה לגורם הכרחי ומספיק להנעת מהלך הקמתם של מוסדות כגון מוזאונים. על אף שהמאמר עוסק במוזאונים בישראל יסבר את האוזן סיפורו

עובדה מעניינת היא כי דווקא בקיבוצים, ביישובים שיתופיים הממוקמים בפריפריה ומונים לכל היותר מאות ספורות של חברים, נוסדו מוזאונים בשלב מוקדם ובקנה מידה רחב יחסית לאלה שהוקמו במרכזים האורבניים בארץ ישראל. בתקופה שבין שנות ה־30 לשלהי שנות ה־60 הוקמו קרוב ל־50 מוזאונים בקיבוצים, מוזאונים לטבע ולארכיאולוגיה, מוזאונים לחקר השואה ומוזאונים לאמנות.

צמיחתם של מוזאונים לטבע ולארכיאולוגיה בקיבוצים ניתנת לפירוש ברוח הזמן: הארכיאולוגיה היתה למדע המשמעותי ביותר בכינון הזהות הלאומית בארץ ישראל ומבחינה זו דומה היה מעמדה ללימודי ההיסטוריה בכינון הלאומיות הגרמנית. בקיבוצים נוסדו חוגים מקומיים לארכיאולוגיה ולידיעת הארץ, נערכו טיולים וחפירות מקומיות שהניבו אוספים שהוצגו וצמחו בהדרגה למוזאונים. מוזאונים אלה נתנו מענה לצורכי התקופה באישוש זיקה של המתיישבים לעבר קדום מאז ימות התנך ולביסוס תשתית היסטורית הקושרת בין עם לארצו, כחלק מתהליך בניין האומה. ההתמקדות בנושא ובעבר משותף סייעה לגשר על השונה והמפריד וליצור פרספקטיבה קולקטיבית של אחווה ועניין משותף בין תושבים שהגיעו מארצות מוצא שונות. בהתוודעות לטבע ולארכיאולוגיה היתה גם משום התמודדות עם תחושת הזרות של המהגר ואמצעי ליצירת תחושת בית בסביבה לא מוכרת, בארץ לכאורה קרובה (כחלק מזיכרון קולקטיבי יהודי) אך שונה מכל מה שהעלה הדמיון בגולה. פריטים שונים בטבע זוהו, קושרו לשמותיהם התנכיים וקבלו משמעות היסטורית ומיתית בתרבות הישראלית המתהווה. הנגישות המקומית לפרטי ארכיאולוגיה סייעה לנפיצותם של המוזאונים - ממצאים ארכיאולוגיים ואוספי טבע לוקטו בסביבה הקרובה וכונסו באתר אחד ביזמת חברי הקיבוץ.

רוב רובם של המוזאונים שנוסדו בקיבוצים הם אכן מוזאונים לארכיאולוגיה ולטבע. הראשון מבין המוזאונים בהתיישבות, "בית גורדון", שהוקם בדגניה א' (1935), כינס אוספים של טבע, חקלאות ואף כלל פינת זיכרון לדמותו של א"ד גורדון, איש רוח והוגה מקומי בעל שיעור קומה שפיתח תפיסה רוחנית של עבודת האדמה והיווה מופת לחלוצים בעשורים הראשונים של המאה העשרים.

מוזאונים ספורים בלבד נוסדו לתולדות השואה והראשון שבהם נוצר שנים ספורות לאחר מלחמת העולם השנייה, עם הגעתם לארץ של פליטי המלחמה וקבוצה של לוחמי מרד גטו ורשה. קבוצה מלוכדת זו ייסדה את קיבוץ "לוחמי הגיטאות" וב־1951 חנכה את

לבנות זהות קולקטיבית של קהילות ספציפיות. גם בארץ ישראל הוקמו מוזאונים לאמנות בערים הגדולות, "בצלאל" בירושלים (שראשיתו ב־1906 אך למעשה נפתח ב־1925) ו"בית דיזנגוף" בתל־אביב (1931). מוסד המוזאון לאמנות אינו רווח בדרך כלל בקהילות מהגרים המונה מאות ספורות והממוקמת באזורי פריפריה. בהנחה שמוסדות כמוזאונים לאמנות כרוכים בתשתית ארגונית וכלכלית כלשהי נשאלת השאלה, מה היו הנימוקים הרעיוניים והחברתיים להקמתם ומה היה מצע השיח הפוליטי שאיפשר ליחידים לגייס הסכמה רחבה לכינון מוזאון לאמנות. להקשר המוסדי שני היבטים, רעיוני אידיאולוגי וכן, ארגוני כלכלי. נדמה לכאורה שהקיבוצים עשויים מקשה אחת אך למעשה התקיימו ארבע תנועות קיבוציות שהיו שונות זו מזו בתפיסתן את יחסי יחיד וחברה וכל אחת מהן פיתחה חזון חברתי נבדל משלה. דיון ספציפי בשאלת הקמתם של מוזאונים כרוך בהבנת התפיסות השונות של התנועות הקיבוציות בארץ ישראל וביורו יחסן השונה לאמן, ליזם ולהקמת מוזאונים. במסגרת מאמר זה לא ניתן יהיה לבאר את אופיין של התנועות הקיבוציות אך חשוב לציין כי בתנועות השונות התגבשו דפוסים שונים של זיכרון קולקטיבי, התעצבו אמצעים מגייסים והתפתח מצע מגוון של סגנון ואורחות־חיים שדרכם לחלו והתנהלו ערוצי תקשורת בין הפרט לחברה. ההבדלים בין התנועות ניכרים בנושאים כגון בנין אנדרטאות, שימוש בכרזות, פרסום ספרים, תרבות זיכרון וייסוד מוזאונים. מוזאונים לטבע ולארכיאולוגיה נוסדו בארבע התנועות הקיבוציות אך רק בשתיים מהן נוסדו מוזאונים לאמנות. שתי תנועות אלה הן שגם הקימו רשת נוספת של מוסדות תרבות כגון הוצאת ספרים ובית דפוס.

הראשונה היא תנועת הקיבוץ המאוחד, בתחומה נוסד המוזאון הוותיק לאמנות בעין חרוד כבר בשנות ה־30 וכן נוסד בשנות ה־50 מוזאון לאמנות נוסף, בקיבוץ אשדות יעקב. שני המוזאונים נוסדו ביזמה של חברים מקומיים ונאגרו בהם אוסף אמנותי של אמנים מחו"ל ומישראל שנאסף על־ידי חברי הקיבוץ. גם כיום פעילים שני המוזאונים בתחומי האמנות העכשווית ואוסף המוזאון בעין חרוד כולל כ־16,000 פריטים. שני המוזאונים נוסדו על־ידי חברים שמוצאם בעיירות מזרח אירופה שבהן לא רווחו מוזאונים ואולמות קונצרטים. אלה היו בנים למשפחות קשות יום של בעלי מלאכה וסוחרים זעירים שחלקם פנו לצינונות בעקבות טראומה של פוגרומים (שביצעו האוקראינים ביהודים בהנהגת פטליורה ב־1919) ותחושה של חוסר מוצא.

התנועה השנייה, "תנועת השומר הצעיר", בה נוסדו עד לשלהי שנות ה־60 שני מוזאונים (בשנות ה־50 וה־60) בעקבות תרומות של אוספים פרטיים מחו"ל. חשוב לציין כי תנועת "השומר הצעיר" היתה במהותה תנועה אליטיסטית שדגלה בקולקטיביזם רעיוני בעוד שלתנועת "הקיבוץ המאוחד" היתה אוריינטציה של תנועה המונית והיא התנגדה לעירוב שבין מפלגתיות לקיבוץ.

שני הקיבוצים של "תנועת השומר הצעיר" שלהם נתרמו אוספים הם קיבוץ הזרע וקיבוץ ניר דוד. מוצאם של חברי קיבוץ הזרע

של מוזאון בגרמניה, המוזאון בהאגן, שתולדותיו מלמדים כי היזם היחיד הוא אולי גורם הכרחי אבל בוודאי לא מספיק לשרידותו של מוזאון. אוסטהאוס, מייסד המוזאון בהאגן, היה "משוגע לדבר" מהסוג הנדיר, עם קרקע, אמצעים לבניית תשתיות וממון לרכישת אוסף ככל שחפץ. המוזאון שעליו חלם אכן הוקם ואף פעל תקופה קצרה יחסית, פחות מעשרים שנה. המוזאון בהאגן גווע על אף הצלחתו, משום שקרקע גידולו – רשת של הקשרים מקומיים, היסטוריים וחברתיים, דיאכרוניים וסינכרוניים, לא חפצה בו ולא היתה ערוכה לקלוט אותו גם לאחר שהוקם.

ודוגמא נוספת הלקוחה מההקשר הישראלי: הקמתו של המוזאון בקיבוץ לוחמי הגיטאות שהוזכר כאן, להנצחת השואה והמרד, התאפשרה לא רק משום קיומו של "משוגע לדבר", יצחק (אנטק) צוקרמן. המוזאון נוסד גם משום שהתנועה הקיבוצית המסוימת שאליה השתייך צוקרמן ("הקיבוץ המאוחד") ראתה חשיבות באימוץ הזיכרון של השואה והמרד למערכת הסמלים התנועתית שלה. ההחלטה על קיום עצרת שנתית ללוחמי הגטאות לנוכח מבנה המוזאון ובתאריך קבוע, נשאה מלכתחילה אופי תנועתי והחלטה זו הקדימה בשנתיים את ההכרעה בכנסת לציון יום הזיכרון לשואה ולגבורה (1953). הרעיון לקשור את יום הזיכרון למרד, תאריך פרוץ מרד גטו ורשה, ליום העלייה על הקרקע של קיבוץ לוחמי הגטאות, עלה מתוך הנהגת הקיבוץ המאוחד. בתנועה קיבוצית נוספת, "הקיבוץ הארצי השומר הצעיר" פעל אבא קובנר, משורר והוגה כריזמטי שהיה גם הוא "משוגע לדבר". הוא ביקש כל חייו להקים מוזאון לזכר השואה והמרד בתנועתו ותכנן כ־16 תוכניות למוזאונים שלא מומשו. הוא לא זכה לשיתוף פעולה מסביבתו ואת רעיונותיו יישם במוזאונים אחרים, מחוץ לקיבוץ ולתנועתו, בישראל ובארה"ב.

נראה כי ההקשר המוסדי, הרעיוני, הפוליטי והחברתי הוא בלתי נמנע והוא משמעותי במיוחד באשר למוזאונים קיבוציים: הפרוטה אינה מצויה בכיסו של מייסד המוזאון, גם דמי נסיעה לתל־אביב מחיילים בנייה למזכיר הקיבוץ, הקרקע אינה בבעלותו של היזם ובאשר לשעות עבודתו, אפילו על כך ההחלטה לא נתונה בידו.

השאלה עולה באורח המובהק ביותר בהקשר של מוזאונים לאמנות שנוסדו בקיבוץ ועל־ידי חברי קיבוץ. מה למוזאון לאמנות ולחברה שוויונית כקיבוץ? נדמה שלא קשה לבסס הקשר רעיוני חברתי להקמתם של מוזאונים לטבע ולארכיאולוגיה וגם מוזאון לתולדות השואה והמרד יכול להיות מוסבר במונחים היסטוריים וחברתיים. מוזאון לאמנות מהווה חריג במובן זה שלא כמו המוזאונים לארכיאולוגיה ולטבע, אין הוא תופעה "אורגנית" הנוטעה באידיאולוגיה של המעשה והזמן של הצינונות. למוזאונים לאמנות אין בדרך כלל עוגן ביצירה האמנותית המקומית ואוספיהם אמורים לכלול אמנות בינלאומית הנצברת במשך שנים. אוסף אמנות מתרכז בדרך כלל במרכז אורבני, במטרופולין, והאמביציה לבנות מוזאון לאמנות אופיינית למדינות בעלות מעמד ועוצמה. במאה ה־19 נוסדו מוזאונים לאמנות גם בערים בינוניות באירופה בהקשר של צמיחת הבורגנות או כחלק בלתי נפרד מהמאמץ

למשל, במשפחות מבוססות בגרמניה, הם התחנכו בתנועת הנוער היהודית "וורקלויטה" ועלו לישראל בעקבות עליית הנאציזם. מטבע הדברים היה להם קשר עם האליטה של יהדות גרמניה ואחד המקורבים לתנועה, ישראל וילפריד מברלין, הוריש בצוואתו לחבריו בקיבוץ את אוסף אמנות המזרח הרחוק ומצרים שאסף במשך שנים וכן סכום כסף להקמת מוזאון (הוא נהרג כשהופל המטוס שבו היה מאש הגרמנים מעל למפרץ ביסקאיה בשנת 1943)). הקשר דומה לנסיבות הקמתו של המוזאון לארכיאולוגיה ים תיכונית בניר דוד, שאוספיו נתרמו בשלמותם לקיבוץ בשנות ה־50 המאוחרות על־ידי דניאל ליפשיץ, חבר התנועה בציריך שהתגורר בקיבוץ תקופה קצרה בימי נעוריו. האם היו קמים מוזאונים אלה בקיבוצי תנועת "השומר הצעיר" גם לולא נתרמו האוספים? נראה הדבר כי התשובה היא שלילית.

ארבעת המוזאונים לאמנות שנוסדו בקיבוצים פעילים גם כיום וכן פעיל מוזאון לאמנות נוסף, שנוסד בשנות ה־80 בקיבוץ בר־עם. המוזאונים, וייסוד גלריות בלתי־מסחריות לאמנות בקיבוץ המציגות אמנות עכשווית מהווים מרכיב משמעותי בפעילות האמנותית הכוללת, מעלומעברלאחזוהיחסישלאוכלוסייתהקיבוציםבישראל. ייסוד מוזאונים בקיבוצים הוא נושא מרתק משום שהוא מבליע בתוכו את מערכת היחסים שבין תרבות לחברה ונוגע בהקשר האקוטי של הגבולות שבין המרחב של היחיד ורשות הציבור.